

Aleksander Gadkowski

dr

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

e-mail: aleksander.gadkowski@amu.edu.pl

ORCID: 0000-0002-3120-4490

Tadeusz Gadkowski

prof. dr hab.

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

e-mail: taga@amu.edu.pl

ORCID: 0000-0001-5837-8397

Problematyka równości i inkluzji społecznej osób z niepełnosprawnościami w dorobku normatywnym Rady Europy

Streszczenie

Celem artykułu była prezentacja i analiza najważniejszych postanowień regulacji traktatowych Rady Europy w zakresie problematyki praw osób z niepełnosprawnościami. W bogatym dorobku normatywnym Rady nie znajdujemy szczegółowej konwencji na ten temat, ale problematyka ochrony praw takich osób została uregulowana w innych konwencjach tej organizacji. Najważniejsze znaczenie w tym zakresie mają postanowienia Europejskiej Karty Społecznej i Zrewidowanej Europejskiej Karty Społecznej. W związku z tym autorzy zaprezentowali treść i interpretację art. 15 obu Kart oraz stanowisko Europejskiego Komitetu Praw Społecznych w tych sprawach. Autorzy zwrócili również uwagę na najważniejsze postanowienia Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, dotyczące zwłaszcza zakazu dyskryminacji, oraz na wybrane, najbardziej reprezentatywne orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka.

Słowa kluczowe: prawa człowieka, międzynarodowa ochrona praw człowieka, prawa osób z niepełnosprawnościami, równość, inkluzja społeczna, Rada Europy, Europejska Karta Społeczna, Europejski Komitet Praw Społecznych

Wprowadzenie

Problematyka równości i inkluzji społecznej osób z niepełnosprawnościami znajduje znaczące odzwierciedlenie w regulacjach normatywnych prawa międzynarodowego w ogóle, a międzynarodowego prawa praw człowieka w szczególności. Jest to zrozumiałe chociażby w kontekście stwierdzenia, że dotyczy ona zagwarantowania i ochrony praw największej mniejszości na świecie. W samej tylko Unii Europejskiej około 80 mln osób pozostaje w średnim lub ciężkim stopniu niepełnosprawności, a w populacji liczącej ponad 75 lat jest to poziom znacznie wyższy, bo dotyczy 1/3 obywateli Unii w tym przedziale wiekowym. W Polsce te liczby są również niepokojąco wysokie, bowiem – według różnych szacunków – jest to 4–7 mln osób¹. Skala tego problemu jest tak znacząca, że ochrona praw osób z różnymi niepełnosprawnościami jest przedmiotem szczegółowych regulacji prawnych zarówno w ramach uniwersalnego systemu międzynarodowej ochrony praw człowieka, jak również w ramach poszczególnych systemów regionalnych, których szczególnie reprezentatywnym przykładem jest system europejski, a w jego ramach – system Rady Europy².

Bardzo mocno już ugruntowana w porządku międzynarodowym zasada poszanowania praw człowieka jest kwalifikowana nie tylko jako peremptoryjna norma prawa międzynarodowego, lecz także jako swego rodzaju zasada interpretacyjna *pro humanitatem* prawa międzynarodowego w ogóle. Tezę, że międzynarodowe prawo praw człowieka aspiruje do wyrażania uniwersalnych i ogólnoludzkich wartości o fundamentalnym znaczeniu dla całej społeczności międzynarodowej i wszystkich jej członków, dobrze ilustrują postanowienia wszystkich najważniejszych regulacji normatywnych przyjętych w systemie Organizacji Narodów Zjednoczonych. Wychodzą one z założenia sformułowanego w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka, a oznaczającego, że: „uznanie przyrodzonej godności oraz równych

1 EU Strategy for the Rights of Disabilities 2021–2030, www.inclusion-europe.eu; dane polskie według www.gov.pl (dostęp 15.07.2022).

2 Szerszy kontekst tego zagadnienia zob. np. J. Behr, J. Blicharz, *Ochrona prawna przed wykluczeniem społecznym*, Wrocław 2018.

i niezbywalnych praw wszystkich członków wspólnoty ludzkiej stanowi podstawę wolności, sprawiedliwości i pokoju na świecie”³.

Te postanowienia, eksponowane zarówno w uniwersalnym, jak i regionalnym międzynarodowym prawie praw człowieka, nabierają szczególnego znaczenia w systemie Rady Europy – organizacji międzynarodowej, która jako pierwsza fundamentem swojego członkostwa jednoznacznie ustanowiła wartości nawiązujące tak wyraźnie i bezpośrednio do praw człowieka. Analiza postanowień Statutu Rady oraz jej bogatego dorobku normatywnego, obejmującego ponad 200 konwencji i protokołów, pozwala stwierdzić, że żadna inna znacząca organizacja międzynarodowa nie została oparta na fundamentach tak mocno i jednoznacznie związanych z przestrzeganiem praw człowieka. Gdyby ograniczyć się do samego Statutu Rady, to należałoby podkreślić, że już ogólne postanowienia jego preambuły wyrażają głębokie przywiązanie państw-sygnatariuszy do duchowych i moralnych wartości, pojmowanych jako wspólne dziedzictwo narodów i źródło zasad wolności osobistej, swobód politycznych i praworządności, a stanowiących podstawę każdej prawdziwej demokracji. Postanowienia te stanowią ważny kontekst interpretacyjny dla kolejnych artykułów Statutu. Podkreślić przy tym należy, że szczególnie ważne źródło systemu normatywnego Rady Europy w odniesieniu do praw człowieka stanowią – nawiązujące do zasady *rule of law* – postanowienia art. 3 Statutu: „Każdy członek Rady Europy uznaje zasadę praworządności oraz zasadę, iż wszystkie osoby pozostające pod jego jurysdykcją korzystają z praw człowieka i podstawowych wolności (...)”. Można wyrazić stanowisko, że przepis ten stanowi źródło systemu normatywnego Rady w sferze praw człowieka *sensu stricto*⁴.

Należy jednak zauważyć, że we wskazanym wyżej bogatym dorobku Rady Europy, poświęconym zróżnicowanej i szczegółowej problematyce praw człowieka, brakuje oddzielnej konwencji dotyczącej praw osób z niepełnosprawnościami, która byłaby swego rodzaju „odpowiednikiem” Konwencji Narodów Zjednoczonych z 13 grudnia 2006 roku, i która jednoznacznie odwołuje się do wskazanych wyżej fundamentalnych wartości międzynarodowego prawa praw człowieka. Jej celem jest popieranie, ochrona i zapewnienie pełnego i równego korzystania ze wszystkich praw człowieka i podstawowych wolności przez wszystkie osoby niepełnosprawne oraz popieranie poszanowania ich przyrodzonej godności⁵. Implementacja postanowień Konwencji i ich realizacja w praktyce ma przyczynić się do

3 Tekst Deklaracji zob.: A/RES/217(III); tekst polski: B. Gronowska, T. Jasudowicz, C. Mik, *Prawa człowieka. Dokumenty międzynarodowe*, Toruń 1993, s. 18–24.

4 Patrz np. C. Mik, *Koncepcja normatywna prawa europejskiego praw człowieka*, Toruń 1994, s. 49.

5 Convention on the Rights of Persons with Disabilities, UNTS 2515, p. 3; tekst polski: Dz.U. z 2012 r., poz. 1169.

poprawy sytuacji takich osób, zwłaszcza poprzez umożliwienie im faktycznego i pełnego korzystania ze wszystkich praw człowieka i podstawowych wolności na równych prawach z innymi osobami⁶.

Poszukując więc w porządku normatywnym Rady Europy reprezentatywnych źródeł odnoszących się do statusu osób z niepełnosprawnościami, należy zwrócić uwagę na charakterystyczną cechę procesu kodyfikacji problematyki praw człowieka w ramach tej organizacji. Podobnie jak w systemie ONZ, również w systemie Rady przebiegała ona dwutorowo, co w literaturze jest zwykle określane mianem dwóch różnych prędkości⁷. W pierwszych latach swojej działalności Rada koncentrowała się bowiem na kodyfikacji praw obywatelskich i politycznych, a więc praw określonych później przez K. Vasaka jako prawa pierwszej generacji⁸. Najbardziej reprezentatywnym przykładem przyjętych w tej mierze regulacji jest Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności z 4 listopada 1950 roku (EKPCz)⁹. W konwencji tej znajdujemy obszerny katalog praw człowieka i podstawowych wolności, zaliczanych przede wszystkim do praw I generacji, jak również zinstytucjonalizowany mechanizm kontrolny, którego zasadniczym elementem jest Europejski Trybunał Praw Człowieka (ETPCz)¹⁰. Konwencja, wraz z Protokołami Dodatkowymi, tworzy obecnie najbardziej zaawansowany i skuteczny system regionalnej ochrony praw człowieka. Natomiast kodyfikacja praw człowieka zaliczanych do drugiej generacji została dokonana w ramach Rady Europy w dalszej kolejności. Przyczyny takiego stanu rzeczy były zróżnicowane, ale zasadniczo wynikały one ze

6 Szczegółowa analiza postanowień Konwencji zob. np. L. Waddington, A. Lawson, *UN Convention of the Rights of Persons with Disabilities in Practice: A Comparative Analysis of the Role of the Courts*, Oxford 2018 oraz D. Pudzianowska (red.), *Prawa osób z niepełnosprawnością intelektualną lub psychiczną w świetle międzynarodowych instrumentów ochrony praw człowieka*, Warszawa 2014.

7 Np. K. Drzewicki pisze, że proces ten przebiegał dwutorowo (*double-track*) i według dwóch różnych prędkości (*double-speed*), zob. K. Drzewicki, *Prawa socjalne w Radzie Europy*, w: H. Machińska (red.), *Polska i Rada Europy 1999–2002*, Warszawa 2005, s. 138.

8 K. Vasak, *Le droit international des droits de l'homme*, „Revue des Droits de l'Homme” 1972, vol. 1, s. 43 i n.; zob. też K. Drzewicki, *Trzecia generacja praw człowieka*, „Sprawy Międzynarodowe” 1983, nr 10, s. 83 i n.

9 Zob. ETS No. 005 (tekst polski: Dz.U. z 1993 r., nr 61, poz. 285). Konwencja weszła w życie 3 września 1953 r. W stosunku do Polski Konwencja weszła w życie 19 stycznia 1993 r., natomiast 1 maja 1993 r. weszły w życie w stosunku do Polski dwie deklaracje uznające kompetencje Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. Literatura na temat Konwencji jest bardzo bogata, zob. np. M.A. Nowicki, *Wokół Konwencji Europejskiej*, Warszawa 2009.

10 Należy jednak pamiętać o tym, że w katalogu tym znalazły się również niektóre prawa zaliczane do generacji drugiej, jak np. prawo do zrzeszania się w związkach zawodowych (art. 11) czy prawo własności (art. 1 Protokołu Dodatkowego nr 1).

sposobu postrzegania praw człowieka w ustawodawstwie wewnętrznym poszczególnych państw¹¹.

Dorobek traktatowy Rady Europy w zakresie kodyfikacji praw człowieka drugiej generacji obejmuje przede wszystkim regulacje, określane zwykle jako system Europejskiej Karty Społecznej, który można uznać za uzupełnienie systemu Konwencji. Należy przy tym pamiętać, że system Karty jest obszerny i zróżnicowany. Jego podstawę stanowią dwie najważniejsze konwencje Rady Europy w tym zakresie, a więc Europejska Karta Społeczna (EKS) i Zrewidowana Europejska Karta Społeczna (ZEKS)¹². Ta pierwsza została podpisana w Turynie 18 października 1961 roku, a weszła w życie 26 lutego 1965 roku¹³, natomiast ZEKs podpisana została w Strasburgu 3 maja 1996 roku, a weszła w życie 1 lipca 1997 roku¹⁴. Istotną częścią systemu Karty pozostają nadto dwa protokoły dodatkowe i jeden protokół zmieniający. Są to: Protokół Dodatkowy z 5 maja 1988 r., który wszedł w życie 4 września 1992 roku¹⁵ i został przyjęty w następstwie wcześniejszego uchwalenia przez Radę Europy Deklaracji o Prawach Człowieka z 27 kwietnia 1978 roku¹⁶, Protokół Dodatkowy z 9 listopada 1995 r., który wszedł w życie 1 lipca 1998 roku¹⁷, oraz Protokół Zmieniający z 21 października 1991 roku, podpisany w 30. Rocznice podpisania samej Karty¹⁸. Nie ulega wątpliwości, że bardzo ważnym elementem każdego efektywnego systemu międzynarodowej ochrony praw człowieka są organy kontrolne o sądowym albo pozasądowym charakterze. W systemie Karty takim organem jest Europejski Komitet Praw Społecznych (EKPS). Podobnie jak inne organy traktatowe międzynarodowego prawa praw człowieka Komitet realizuje klasyczne funkcje kontrolne, a więc rozpatruje sprawozdania państw – stron

-
- 11 K. Drzewicki, *Prawa socjalne...*, s. 138 oraz J. Wratny, *Prawa społeczne w Europejskiej Karcie Społecznej a uwarunkowania gospodarcze*, „Polityka Społeczna” 2017, nr 9, s. 10 i n.
 - 12 Reprezentatywne omówienie systemu Karty zob. np. A. Świątkowski, *Prawo socjalne Rady Europy*, Kraków 2006, s. 12 i n.
 - 13 Tekst Karty zob.: ETS No. 035 (tekst polski Dz.U. z 1999 r., nr 8, poz. 67).
 - 14 Tekst Karty zob.: ETS No. 163. Polska dotychczas nie ratyfikowała Karty; zob. np. A. Świątkowski, *Problem ratyfikacji Zrewidowanej Europejskiej Karty Społecznej*, „Przegląd Prawa Publicznego” 2019, nr 4, s. 63 i n.
 - 15 Tekst Protokołu zob.: ETS No. 128 (Polska dotychczas nie ratyfikowała tego Protokołu).
 - 16 Szerzej na ten temat zob. A. Świątkowski, *Karty Społeczne Rady Europy*, „Państwo i Prawo” 2003, nr 8, s. 38 i n.
 - 17 Tekst Protokołu zob.: ETS No. 158 (Polska dotychczas nie ratyfikowała Protokołu).
 - 18 Tekst Protokołu zob.: ETS No. 142. Protokół ten nie wszedł jeszcze w życie, a jego stronami są 23 państwa-strony Europejskiej Karty Społecznej. Do wejścia w życie konieczne są, zgodnie z postanowieniami art. 8, ratyfikacje wszystkich państw-stron Karty. Polska ratyfikowała Protokół 25 czerwca 1997 r. (tekst polski: Dz.U. z 1999 r., nr 8, poz. 67).

EKS i ZEKS. Jego pozycja w systemie kontrolnych organów traktatowych jest jednak szczególna. Komitet dysponuje bowiem unikalnym instrumentem kontrolnym, jakim są skargi zbiorowe, wprowadzone przez Protokół Dodatkowy z 1995 roku. Istota i charakter takich skarg, które nie mieszczą się w ramach klasycznego podziału skarg na skargi indywidualne i skargi międzypaństwowe, a w szczególności procedura ich rozpatrywania powodują, że Komitet pełni w praktyce funkcje quasi-sądowe¹⁹. Należy jednak pamiętać o tym, że EKPS nie wydaje orzeczeń o charakterze wyroków. W procesie rozpatrywania skarg zbiorowych przygotowuje on i publikuje raporty, które zawierają konkluzje (*conclusions*) i nie są wiążące. Rozpatruje je Komitet Ministrów Rady Europy, który uchwała odpowiednie rezolucje lub rekomendacje²⁰.

Problematyka równości i inkluzji społecznej osób z niepełnosprawnościami w systemie Europejskiej Karty Społecznej

Odwołując się do wskazanego wyżej, podstawowego dorobku normatywnego Rady Europy w dziedzinie praw człowieka i podstawowych wolności, należy podkreślić, że najszczegółowiej problematyka praw osób z niepełnosprawnościami została uregulowana w systemie Europejskiej Karty Społecznej²¹. Najbardziej wyrazisty, samodzielny przepis adresowany bezpośrednio do osób z niepełnosprawnościami znajdujemy w pierwotnej treści art. 15 EKS, a więc jednego z tych, które odnoszą się do kategorii praw społecznych regulowanych przepisami prawa zabezpieczenia społecznego. Należy przy tym pamiętać, że niektóre inne postanowienia Karty, które proklamują oddzielne kategorie praw społecznych, odnoszą się również do sytuacji osób z niepełnosprawnościami. Są to dla przykładu: art. 9 (prawo do poradnictwa zawodowego) i art. 10 (prawo do szkolenia zawodowego)²².

Najważniejszy, dosyć ogólnie sformułowany przepis art. 15 określa prawo osób niepełnosprawnych fizycznie lub umysłowo do szkolenia zawodowego, rehabilitacji

19 Na temat Komitetu zob. np. A. Gadkowski, *The European Committee of Social Rights as a Monitoring Body in the System of the European Social Charter*, „Adam Mickiewicz University Law Review” 2018, nr 8, s. 63 i n. oraz tenże, *Les réclamations collectives dans le système de la Charte sociale européenne*, „Cahiers Genevois et Romands de la Sécurité Sociale” 2011, nr 46, s. 9–62.

20 M. Wujczyk, *Procedura skarg zbiorowych jako instrument ochrony praw socjalnych*, w: M. Wujczyk, L. Nawacki, A. Szalek (red.), *Europejska Karta Społeczna: wyzwanie i możliwości. 25. rocznica przystąpienia Polski do Rady Europy*, Warszawa 2017, s. 153 i n.

21 M. Smusz-Kulesza, *Protection of the rights of persons with disabilities under the European Social Charter*, „Acta Iuris Stetinensis” 2020, nr 3, s. 108.

22 Z uwagi na określone ramy niniejszego tekstu przepisy te nie będą przedmiotem analizy.

oraz readaptacji zawodowej i społecznej. W celu zapewnienia skutecznej realizacji tak zakreślonego prawa państwa-strony zobowiązują się:

- do podejmowania odpowiednich środków w celu zabezpieczenia takim osobom ułatwień szkoleniowych, włączając, gdzie jest to konieczne, wyspecjalizowane instytucje publiczne lub prywatne;
- do podejmowania odpowiednich środków w celu pośrednictwa zawodowego dla osób z niepełnosprawnościami, takich jak wyspecjalizowane służby pośrednictwa pracy, ułatwienia w zakresie ochrony zatrudnienia oraz środki dla zachęcenia pracodawców do zatrudniania takich osób.

Jak pisze A. Świątkowski, celem art. 15 Karty jest w istocie rzeczy umożliwienie osobom z niepełnosprawnościami włączenia się w życie społeczne, jak również zdobycie samodzielności oraz uzyskanie kwalifikacji zawodowych, które zapewnią im niezależność finansową²³. Taka zawodowa integracja związana z finansową niezależnością stanowi przecież konieczny element szerszej, ale niezwykle ważnej dla osób z niepełnosprawnościami integracji społecznej.

Powołując te postanowienia EKS, należy zauważyć i podkreślić, że zakres przedmiotowy powyższego przepisu został rozszerzony w postanowieniach ZEKS w odniesieniu do państw, które ratyfikowały jego art. 15²⁴. Wychodząc z założenia, że takie osoby mają prawo do samodzielności, integracji społecznej i do udziału w życiu wspólnoty, zobowiązuje on państwa-strony do zapewnienia im skutecznej realizacji takich praw bez względu na wiek, charakter lub przyczynę niepełnosprawności. Przepis ten akcentuje, że obowiązkiem państw jest popieranie pełnej integracji oraz udziału osób niepełnosprawnych w życiu społecznym. Podzielając powołane wyżej stanowisko A. Świątkowskiego, że celem art. 15 jest umożliwienie osobom z niepełnosprawnościami pełnej integracji społecznej, należy stwierdzić, że realizacja tego zobowiązania oznacza po stronie państwa w szczególności:

- podejmowanie koniecznych środków w celu zapewnienia osobom z niepełnosprawnościami poradnictwa, kształcenia i szkolenia zawodowego w ramach powszechnych uregulowań i wszędzie tam, gdzie to możliwe, lub – jeżeli nie ma takiej możliwości – przez wyspecjalizowane instytucje publiczne lub prywatne;
- ułatwianie im dostępu do zatrudnienia w drodze wszelkich środków mogących zachęcać pracodawców do zatrudniania lub utrzymywania zatrudnienia osób

²³ Szczegółowo pisze o tym A. Świątkowski, *Karta Praw Społecznych Rady Europy*, Warszawa 2006, s. 420 i n. oraz tenże, *Prawo socjalne...*, s. 182 i n.

²⁴ Należy podkreślić, że EKS i ZEKS przyjęły bardzo skomplikowany system ratyfikacji; szczegółowo zob. np. A. Gadkowski, *Prawa socjalne jako prawa człowieka*, „Zeszyty Naukowe WSHiU” 2017, nr 35, s. 33 i n.

niepełnosprawnych w zwykłym środowisku pracy oraz do dostosowywania warunków pracy do potrzeb tych osób lub, w razie braku możliwości ze względu na niepełnosprawność, w drodze dostosowywania lub tworzenia miejsc pracy chronionej, w zależności od stopnia niepełnosprawności, przy założeniu jednak, że środki te mogą w określonych przypadkach usprawiedliwiać odwołanie się do wyspecjalizowanych służb pośrednictwa pracy oraz do innych służb związanych z nimi;

- wsparcie ich pełnej integracji i pełnego udziału w życiu wspólnoty, szczególnie za pomocą środków, w tym w drodze pomocy technicznej, mających na celu pokonywanie przeszkód w porozumiewaniu się i przemieszczaniu się oraz przez umożliwianie im korzystania ze środków transportu, mieszkań, działalności kulturalnej i rozrywek.

Najbardziej reprezentatywną interpretację przepisów art. 15 EKS i ZEKS znajdujemy w dorobku EKPS, a zwłaszcza w jego konkluzjach formułowanych na bazie konkretnych skarg zbiorowych²⁵. W odniesieniu do interesującej nas problematyki w procesie rozpatrywania konkretnych skarg zbiorowych Komitet wywiódł w swoich konkluzjach bardzo interesujące wnioski i zaprezentował odpowiednie stanowisko²⁶. Na bazie tych konkluzji i w odniesieniu do zaprezentowanych wyżej postanowień art. 15 EKS i ZEKS można sformułować kilka najważniejszych uwag.

Po pierwsze, postanowienia art. 15 nie formułują legalnej definicji niepełnosprawności. EKPS w swoich konkluzjach również nie formułuje autorskiej definicji tego pojęcia, ale w widoczny sposób opiera się na wzorcach Konwencji Międzynarodowej Organizacji Pracy (MOP) nr 159 w sprawie rehabilitacji zawodowej i zatrudnienia osób niepełnosprawnych²⁷. Pozostawiając te kwestie do szczegółowego uregulowania ustawodawstwu krajowemu, należy zauważyć, że ze stanowiska Komitetu wynika, iż definicja niepełnosprawności powinna uwzględniać nie tylko aspekt medyczny, lecz także aspekt społeczny, a to oznacza, że do tej kategorii powinny być zaliczane zarówno osoby niepełnosprawne w sensie fizycznym, jak i umysłowym. W kontekście stanowiska EKPS uprawnione jest stwierdzenie, że

²⁵ M. Smusz-Kulesza, op. cit., s. 110.

²⁶ Szerzej zob. *Digest of the Case Law of the European Committee of Social Rights*, Strasbourg 2018 oraz *Digest of the Case Law of the ECSR. Appendix: Relevant Abstracts, Decisions and Conclusions of the European Committee of Social Rights*, Strasbourg 2018.

²⁷ Tekst Konwencji zob. Dz.U z 2005 r., nr 43, poz. 412; art. 1 ust.1 Konwencji stanowi, że dla jej celów określenie „osoba niepełnosprawna” oznacza osobę, której możliwości uzyskania i utrzymania odpowiedniego zatrudnienia oraz awansu zawodowego są znacznie ograniczone w wyniku właściwie orzeczonego ubytku zdolności fizycznych lub umysłowych.

z prawa do ochrony gwarantowanej art. 15 Karty mogą korzystać wszystkie osoby niepełnosprawne niezależnie od źródła i rodzaju niepełnosprawności²⁸.

Po drugie, postanowienia art. 15 odzwierciedlają nową wizję postrzegania i traktowania osób z niepełnosprawnościami. Realizacja tych postanowień w praktyce ma na celu umożliwienie osobom z niepełnosprawnościami pełnego włączenia się w życie społeczności, zarówno w sensie zawodowym, jak i obywatelskim²⁹. Komitet zauważył, że przez nazbyt długi okres osoby takie były traktowane przez przepisy prawa, zwłaszcza zabezpieczenia społecznego, jako osoby, którym należało umożliwić egzystencję przez dostarczanie niezbędnych do ich utrzymania środków. Oznaczało to w praktyce, że takie typowe świadczenia wypłacane osobom z niepełnosprawnościami, jak renty inwalidzkie, zasiłki i inna pomoc pieniężna, były traktowane na takich samych zasadach jak podobne świadczenia majątkowe dostarczane osobom, które ze względu na wiek nie są w stanie samodzielnie zapewnić utrzymania. W przyjętym przez Komitet kontekście cel przepisów art. 15 należy postrzegać wyraźnie szerzej, a więc jako zapewnienie osobom z niepełnosprawnościami możliwości włączenia się w życie społeczne, uzyskania przez nie samodzielności oraz zdobycie kwalifikacji zawodowych, które zapewnią im finansową niezależność. EKPS podkreślił też, że zawodowa integracja osób z niepełnosprawnościami, za którą idzie poczucie niezależności finansowej, stanowi konieczny element ich społecznej integracji, stąd znajdujemy w tym przepisie postanowienia o konieczności traktowania kształcenia i szkolenia zawodowego oraz dostępu do zatrudnienia osób niepełnosprawnych jako koniecznej przesłanki ich pełnej integracji i pełnego udziału w życiu społecznym. Należy więc podkreślić, że nadrzędnym celem tego przepisu jest umożliwienie osobom z niepełnosprawnościami samodzielności i faktycznej niezależności poprzez pracę i uzyskiwane z niej środki do życia. W tym kontekście należy zauważyć, że w innych jeszcze postanowieniach Karty (np. art. 1, 9, 10) znajdujemy postanowienia odnośnie do poradnictwa i szkolenia zawodowego. Istota postanowień art. 15 jest jednak szczególna, jako że określone w nich uprawnienia osób z niepełnosprawnościami zostały podniesione do rangi prawa podmiotowego, do realizacji którego uprawnione są wyłącznie takie osoby³⁰. Ta odrębna regulacja skierowana do osób z niepełnosprawnościami nakłada na władze państwowe obowiązek uprzywilejowanego traktowania takich osób, co ma pomóc im odzyskać zdolność do samodzielnego funkcjonowania

28 Association Internationale Autisme-Europe (AIAE) v. France, Complaint No. 13/2002, Decision on the merits of 4 November 2003, § 48; Conclusions XIV-2 (1998), Statement of Interpretation on article 15; zob. też A. Świątkowski, *Karta Praw Społecznych...*, s. 423.

29 *Digest of the Case Law of the European Committee of Social Rights. Appendix...*, s. 218.

30 Szczegółowo A. Świątkowski, *Prawo socjalne...*, s. 182–183.

w społeczeństwie³¹. Z uwagi na potencjalne problemy w realizacji przez władze państwowe tych zobowiązań Komitet zwrócił uwagę na to, że środki podejmowane przez państwo w celu osiągnięcia tak określonych celów Karty muszą spełniać następujące trzy kryteria: rozsądne ramy czasowe, wymierny postęp działań oraz finansowanie zgodne z maksymalnym wykorzystaniem dostępnych zasobów³². Odwołując się ponownie do reprezentatywnego stanowiska MOP, można zauważyć, że EKS korzysta w ten sposób z dobrych doświadczeń tej organizacji, w szczególności w zakresie dotyczącym objęcia osób z niepełnosprawnościami szkoleniami zawodowymi, zapewnienia im pomocy w procesie wkraczania na rynek pracy oraz popierania ich pełnej integracji społecznej³³.

Po trzecie, z oczywistych względów postanowienia Karty nie formułują szczegółowych wskazówek odnośnie do metod ochrony prawa osób z niepełnosprawnościami do uzyskania samodzielności, integracji społecznej oraz udziału w życiu społecznym. Konkretny model polityki społecznej nie jest przecież państwom narzucany, ale wypracowywany i realizowany w każdym z nich. Rolą Komitetu jest jednak dokonywanie i formułowanie ocen dotyczących tego, czy inicjowane, podejmowane i realizowane przez władze państwowe działania zapewniają realizację tego prawa w praktyce. Takie działania mają zapewnić osobom z niepełnosprawnościami faktyczne włączenie się w życie społeczne na zasadach równości z pozostałymi członkami społeczności³⁴.

Po czwarte, dorobek Komitetu obrazuje wyraźną ewolucję jego stanowiska w sprawach odnoszących się do inkluzji osób z niepełnosprawnościami w cały nurt życia społecznego³⁵. Tak jak wcześniej zwracał on uwagę na potrzebę szczególnego traktowania takich osób, tak ostatecznie prezentuje on stanowisko, że takie osoby powinny być traktowane na równi z innymi osobami w wieku zdolności zawodowej, które chcą i mogą podejmować zatrudnienie³⁶. A. Świątkowski, analizując

31 Conclusions 2002, XVI – 2.

32 Association Internationale Autisme-Europe (AIAE) v. France, Complaint No. 13/2002, decision on admissibility of 12 December 2002, § 53; zob. też: *Digest of the Case Law of the European Committee of Social Rights. Appendix...*, s. 221.

33 Dla przykładu: zalecenie MOP nr 99 dotyczące przystosowania i rehabilitacji zawodowej inwalidów, zob. *Konwencje i zalecenia Międzynarodowej Organizacji Pracy*, t. I, Warszawa 1996, s. 504 i n.

34 Conclusions I (1969), Statement of Interpretation on article 15 § 2 oraz Conclusions 2007, Statement of Interpretation on article 15 § 2.

35 A. Świątkowski, *Prawo socjalne...*, s. 182–185.

36 *Digest of the Case Law of the European Committee of Social Rights. Appendix...*, s. 219; zob. również: Rekomendacja Komitetu Ministrów Rady Europy 92/6 – CM/ Rec.(1992)6 oraz Conclusions 2002, XVI – 2.

stanowisko Komitetu w tym zakresie, pisze, że wcześniejszą praktykę „odrębni, lecz równi” zastępuje praktyka oznaczająca, iż osoby z niepełnosprawnościami powinny być traktowane na równi z innymi osobami poszukującymi zatrudnienia i pracującymi³⁷. Praktyka ma więc zmierzać w kierunku wyrównywania szans osób z niepełnosprawnościami oraz doprowadzenia do sytuacji, w której będą one mogły uczestniczyć w życiu społecznym na równych prawach z osobami pełnosprawnymi. Nie służy temu tworzenie różnych alternatywnych rynków pracy, które takiej równości nie zapewniają. Osiągnięcie tego celu oznacza oczywiście dodatkowe zobowiązania po stronie państwa w zakresie możliwości uzyskiwania przez takie osoby odpowiednich kwalifikacji, które pozwolą im na równe funkcjonowanie na konkurencyjnym rynku pracy³⁸.

Problematyka równości i inkluzji społecznej osób z niepełnosprawnościami w systemie Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności

Pamiętając, że EKPCz reguluje przede wszystkim problematykę praw obywatelskich i politycznych, powinniśmy wskazać te jej postanowienia, które można odnieść do statusu i ochrony osób z niepełnosprawnościami. Należy przy tym pamiętać o podstawowym założeniu, że z zasady niepodzielności przedmiotu praw człowieka wynika, iż choć Konwencja sformułowała przede wszystkim katalog praw obywatelskich i politycznych, to jednak realizacja wielu praw z tego katalogu powoduje oczywiste następstwa o charakterze społecznym, a zwłaszcza gospodarczym i socjalnym. Wynika to również ze stanowiska ETPCz, wyrażonego np. w wyroku w sprawie *Airey*, wskazującego, że w gruncie rzeczy nie istnieje jakiś hermetyczny rozdział pomiędzy sferą gospodarczą i socjalną a sferą objętą generalnie postanowieniami Konwencji, jako że wiele z gwarantowanych Konwencją praw obywatelskich i politycznych ma znaczący komponent natury społecznej i ekonomicznej, przez co niemożliwe jest ściśle rozdzielenie praw społecznych i ekonomicznych od zakresu praw objętych Konwencją³⁹. W istocie rzeczy każde prawo określone w konwencyjnym katalogu praw człowieka może zostać w określonym zakresie powołane dla ochrony konkretnych wartości składających się na przedmiot praw gospodarczych i socjalnych. Oznacza to faktyczną możliwość wykorzystywania

37 A. Świątkowski, *Karta Praw Społecznych...*, s. 426.

38 *Digest of the Case Law of the European Committee of Social Rights. Appendix...*, s. 221–222.

39 Wyrok ETPCz z 9 października 1979 r. w sprawie *Airey przeciwko Irlandii*, nr 6289/73, § 26; komentarz zob. np. A. Hauser, *Prawo jednostki do sądu europejskiego*, Warszawa 2017, s. 5.

konstrukcji praw człowieka pierwszej generacji dla ochrony przedmiotów praw generacji drugiej. Stanowisko takie wydaje się być w pełni uzasadnione również w kontekście paradygmatu współzależności wartości obywatelskich, politycznych, gospodarczych, socjalnych i kulturalnych, które przecież razem wzięte są przedmiotem ochrony holistycznie pojmowanego międzynarodowego prawa praw człowieka⁴⁰. Należy przy tym mieć na uwadze cały system Konwencji, a więc również jej protokoły dodatkowe oraz reprezentatywne orzecznictwo ETPCz⁴¹.

Punktem wyjścia dla zaprezentowania omawianej problematyki powinna być formułowana w art. 1 Konwencji klauzula generalna określająca obowiązek przestrzegania praw człowieka. Określa ona jednoznacznie, że państwa-strony zapewniają każdej osobie podlegającej ich jurysdykcji prawa i wolności określone w jej rozdziale I. Oznacza to, że z całego katalogu praw i wolności konwencyjnych korzystają wszystkie osoby, niezależnie od stopnia sprawności. W tym właśnie kontekście należy oceniać konstrukcję poszczególnych konwencyjnych praw i wolności człowieka.

Pośród szczegółowych postanowień Konwencji należy w sposób szczególny wyeksponować przepis art. 14, określający zakaz dyskryminacji, a stanowiący, że

korzystanie z praw i wolności wymienionych w niniejszej konwencji powinno być zapewnione bez dyskryminacji wynikającej z takich powodów, jak płeć, rasa, kolor skóry, język, religia, przekonania polityczne i inne, pochodzenie narodowe lub społeczne, przynależność do mniejszości narodowej, majątek, urodzenie bądź z jakichkolwiek innych przyczyn.

Niedopuszczalne podstawy dyskryminacji z art. 14 nie stanowią oczywiście katalogu wyczerpującego, a jako te „inne przyczyny” kwalifikowane były w orzecznictwie Trybunału bardzo różne, takie jak: orientacja seksualna, status małżeński, status zawodowy, pozbawienie wolności, obywatelstwo, odmowa służby wojskowej ze względów sumienia, sytuacja finansowa i materialna czy właśnie niepełnosprawność. Należy pamiętać o tym, że art. 14 niejako nie ma bytu niezależnego, a uzupełnia on inne konwencyjne postanowienia materialne i w tym właśnie kontekście należy go oceniać⁴².

Należy przy tym uzupełnić, że tak określona ochrona przed dyskryminacją jest wyraźnie szersza w kontekście postanowień art. 1 Protokołu Dodatkowego

40 A. Gadkowski, *Wpływ orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka na sytuację prawną jednostki w dziedzinie zabezpieczenia społecznego w Polsce*, Poznań 2020, s. 55.

41 Np. K. Łasak, *Prawa społeczne w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, Warszawa 2013.

42 Szerszy komentarz zob. np. M.A. Nowicki, op. cit., s. 536 i n.

nr 12 z 2000 roku. Ochrona dotycząca możliwości korzystania z „każdego prawa zagwarantowanego przepisami prawa” obejmuje w szczególności takie dziedziny, jak: dostęp do miejsc publicznych, dostęp do dóbr, do świadczenia usług, dostęp do obywatelstwa i w pewnym zakresie również dostęp do zatrudnienia. W sytuacji konkretnego zarzutu dyskryminacji na innych podstawach niż korzystanie z praw chronionych w Konwencji, Trybunał może przyjąć więc za podstawę orzekania Protokół 12, rozciągając przez to swoją jurysdykcję w sprawach o dyskryminację na różne sytuacje nieobjęte zakresem art. 14.

Powołując wybrane, najbardziej reprezentatywne orzecznictwo ETPCz w tych sprawach, można stwierdzić, że jego wyroki w odniesieniu do sytuacji osób niepełnosprawnych były wydawane w sprawach skarg opartych na następujących postanowieniach Konwencji: art. 2 (prawo do życia), art. 3 (zakaz tortur, innego nieludzkiego traktowania i karania), art. 5 (prawo do wolności i bezpieczeństwa osobistego), art. 6 (prawo do rzetelnego procesu), art. 8 (prawo do prywatności), art. 12 (prawo do zawarcia małżeństwa), wspomniany już art. 14, oraz na przepisach Protokołu Dodatkowego nr 1, a więc: art. 1 (ochrona własności), art. 2 (prawo do nauki) oraz art. 3 (prawo do głosowania czy szerzej – prawa wyborcze). Kwestie te były szczegółowo dyskutowane w doktrynie⁴³.

Warto podkreślić, że Trybunał wielokrotnie nawiązywał w swoich wyrokach do konstrukcji przewidzianej w art. 12 Konwencji o prawach osób z niepełnosprawnościami w kontekście instytucji ubezwłasnowolnienia. Przepis ten stanowi, że państwa-strony potwierdzają, że osoby z niepełnosprawnościami mają prawo do uznania ich za podmioty prawa, oraz uznają, że mają one zdolność prawną i zdolność do czynności prawnych na zasadach równości z innymi osobami we wszystkich dziedzinach życia⁴⁴. Sprawy odnoszące się do ubezwłasnowolnienia, którymi zajmował się Trybunał, dotyczyły zwłaszcza różnych konwencyjnych praw materialnych, których pozbawione są osoby ubezwłasnowolnione (prawa wyborcze, prawo do zawarcia związku małżeńskiego, prawo wyboru miejsca zamieszkania). Trybunał zajmował się też sprawami, w których kwestionował potrzebę stosowania instytucji ubezwłasnowolnienia, jak również wyznaczał standardy proceduralne, mające ograniczyć arbitralność stosowania instytucji ubezwłasnowolnienia w praktyce jako instytucji oznaczającej „śmierć cywilną” osoby z zaburzeniami psychicznymi czy intelektualnymi⁴⁵. Chociaż Trybunał nie uznał ubezwłasnowolnienia za

43 Ibidem, s. 143 i n.

44 S. Gurbai, *Ograniczenie czy respektowanie zdolności do czynności prawnych osób dorosłych z niepełnosprawnościami?*, w: D. Pudzianowska (red.), op. cit., s. 67 i n.

45 Szczegółowo zob. D. Pudzianowska, *Zagadnienie ubezwłasnowolnienia w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, w: D. Pudzianowska (red.), op. cit., s. 45 i n. (tam również odesłanie do konkretnych skarg i wyroków, s. 65–66).

instytucję, której nie da się pogodzić z EKPCz, to jednoznacznie ocenił tę instytucję jako środek o bardzo poważnych konsekwencjach, który powinien być stosowany jedynie w wyjątkowych sytuacjach. Podkreślił też, że samo wszczęcie postępowania o ubezwłasnowolnienie może naruszyć gwarantowane w przepisie art. 8 Konwencji prawo do prywatności.

Wnioski

Oceniając przedstawione wyżej regulacje, a zwłaszcza obie Europejskie Karty Społeczne, formułujące najważniejsze zobowiązania państw w odniesieniu do ochrony praw osób z niepełnosprawnościami w systemie Rady Europy, należy pamiętać, że nie tworzą one bezpośrednich zobowiązań dla państw-stron. Już sama preambuła pierwotnej Karty podkreśla, że stanowią one swego rodzaju zespół celów, do których zmierzają państwa poprzez: „stworzenie warunków, w których (...) prawa i zasady będą mogły być skutecznie realizowane”. Znaczna część postanowień EKS i ZEKS została sformułowana na tyle ogólnie, że wynikające z nich gwarancje mają charakter jedynie programowy. Pozostałe zaś zobowiązują strony do stopniowego zaspokajania praw lub tworzenia odpowiednich warunków do ich realizacji, a to jest w praktyce uzależnione od stopnia dostosowania krajowych systemów prawa pracy i opieki socjalnej do standardów określonych przepisami Karty. Proces ten podlega kontroli sprawowanej przez EKPS, chociaż – jak to już zostało podkreślone wyżej – ten organ traktatowy nie jest klasycznym organem sądowym, co oczywiście determinuje faktyczną skuteczność jego działalności kontrolnej. Należy nadto pamiętać, że tylko 13 państw ratyfikowało dotąd Protokół Dodatkowy z 1995 roku, wprowadzający do systemu kontrolnego EKS instytucję skargi zbiorowej. W pełni uprawniony wydaje się być w tej sytuacji postulat istotnego rozszerzenia zakresu podmiotowego obowiązywania Protokołu. Postulat ten nie będzie łatwy do realizacji, jako że w ciągu ostatnich dziewięciu lat żadne państwo członkowskie Rady Europy nie ratyfikowało tego dokumentu. Niektóre państwa wyraźnie deklarują brak zainteresowania taką ratyfikacją. Podkreślają przy tym stosunkowo małą, w ich opinii, skuteczność skarg zbiorowych w praktyce. Podobny charakter ma postulat wzmocnienia pozycji Europejskiego Komitetu Praw Społecznych i Komitetu Rady Ministrów Rady Europy w realizacji procesu kontrolnego⁴⁶.

Omawiając wynikającą z tytułu artykułu problematykę badawczą, nie sposób nie wskazać na regulacje *soft law* Rady Europy w omawianej dziedzinie. Jest to bardzo bogaty dorobek obejmujący zwłaszcza, ale nie tylko, zalecenia i rezolucje

⁴⁶ Zob. np. A. Gadkowski, *The European Committee of Social Rights...*, s. 74.

Zgromadzenia Parlamentarnego oraz Komitetu Ministrów. Pośród nich znajdujemy tak ważne dokumenty, jak np. najbardziej nawiązujące do tytułu niniejszego artykułu: Zalecenie Zgromadzenia 2064 (2015) w sprawie równości i włączenia społecznego osób z niepełnosprawnościami czy nawiązujące do Rezolucji 2039 (2015) o takim samym tytule Zalecenie Komitetu Ministrów (2011) 14 w sprawie uczestnictwa osób z niepełnosprawnościami w życiu politycznym i publicznym, a także Zalecenie Komitetu Ministrów (2013) 3 w sprawie zapewnienia pełnego, równego i efektywnego uczestnictwa osób z niepełnosprawnościami w kulturze, sporcie, turystyce i rekreacji oraz Zalecenie Komitetu Ministrów (2006) 5 w sprawie Programu Działań Rady Europy na rzecz promowania oraz pełnego uczestnictwa osób z niepełnosprawnościami w życiu społecznym i podnoszenia jakości życia takich osób w Europie 2006–2015. Należy dodać, że aktualne działania Rady w tym zakresie są podejmowane i realizowane w ramach nowej Strategii Rady Europy o prawach osób z niepełnosprawnościami 2017–2033⁴⁷.

Bibliografia

- Behr J., Blicharz J., *Ochrona prawna przed wykluczeniem społecznym*, Wrocław 2018.
- Digest of the Case Law of the European Committee of Social Rights*, Strasbourg 2018.
- Digest of the Case Law of the ECSR. Appendix: Relevant Abstracts, Decisions and Conclusions of the European Committee of Social Rights*, Strasbourg 2018.
- Drzewicki K., *Prawa socjalne w Radzie Europy*, w: H. Machińska (red.), *Polska i Rada Europy 1999–2002*, Warszawa 2005.
- Drzewicki K., *Trzecia generacja praw człowieka*, „Sprawy Międzynarodowe” 1983, nr 10.
- Mik C., *Koncepcja normatywna prawa europejskiego praw człowieka*, Toruń 1994
- Gadkowski A., *Les réclamations collectives dans le système de la Charte sociale européenne*, „Cahiers Genevois et Romands de la Sécurité Sociale” 2011, nr 46.
- Gadkowski A., *Prawa socjalne jako prawa człowieka*, „Zeszyty Naukowe WSHiU” 2017, nr 35.
- Gadkowski A., *The European Committee of Social Rights as a Monitoring Body in the System of the European Social Charter*, „Adam Mickiewicz University Law Review” 2018, nr 8.
- Gadkowski A., *Wpływ orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka na sytuację prawną jednostki w dziedzinie zabezpieczenia społecznego w Polsce*, Poznań 2020.
- Gronowska B., Jasudowicz T., Mik C., *Prawa człowieka. Dokumenty międzynarodowe*, Toruń 1993.

⁴⁷ Dane patrz: www.inclusion-europe.eu (dostęp 15. 07. 2022).

- Gurbai S., *Ograniczenie czy respektowanie zdolności do czynności prawnych osób dorosłych z niepełnosprawnościami?*, w: D. Pudzianowska (red.), *Prawa osób z niepełnosprawnością intelektualną lub psychiczną w świetle międzynarodowych instrumentów ochrony praw człowieka*, Warszawa 2014.
- Hauser A., *Prawo jednostki do sądu europejskiego*, Warszawa 2017.
- Konwencje i zalecenia Międzynarodowej Organizacji Pracy*, t. I, Warszawa 1996.
- Łasak K., *Prawa społeczne w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, Warszawa 2013.
- Nowicki M.A., *Wokół Konwencji Europejskiej*, Warszawa 2009.
- Pudzianowska D., *Zagadnienie ubezwłasnowolnienia w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, w: D. Pudzianowska (red.), *Prawa osób z niepełnosprawnością intelektualną lub psychiczną w świetle międzynarodowych instrumentów ochrony praw człowieka*, Warszawa 2014.
- Pudzianowska D. (red.), *Prawa osób z niepełnosprawnością intelektualną lub psychiczną w świetle międzynarodowych instrumentów ochrony praw człowieka*, Warszawa 2014.
- Smusz-Kulesza M., *Protection of the rights of persons with disabilities under the European Social Charter*, „Acta Iuris Stetinensis” 2020, nr 3.
- Świątkowski A., *Karta Praw Społecznych Rady Europy*, Warszawa 2006.
- Świątkowski A., *Karty Społeczne Rady Europy*, „Państwo i Prawo” 2003, nr 8.
- Świątkowski A., *Prawo socjalne Rady Europy*, Kraków 2006.
- Świątkowski A., *Problem ratyfikacji Zrewidowanej Europejskiej Karty Społecznej*, „Przeгляд Prawa Publicznego” 2019, nr 4.
- Vasak K., *Le droit international des droits de l’homme*, „Revue des Droits de l’Homme” 1972, vol. 1.
- Waddington L., Lawson A., *UN Convention of the Rights of Persons with Disabilities in Practice: A Comparative Analysis of the Role of the Courts*, Oxford 2018.
- Wratny J., *Prawa społeczne w Europejskiej Karcie Społecznej a uwarunkowania gospodarcze*, „Polityka Społeczna” 2017, nr 9.
- Wujczyk M., *Procedura skarg zbiorowych jako instrument ochrony praw socjalnych*, w: M. Wujczyk, M. Nawacki, A. Szalek (red.), *Europejska Karta Społeczna: wyzwania i możliwości. 25. rocznica przystąpienia Polski do Rady Europy*, Warszawa 2017.

Equality and social inclusion of persons with disabilities in the normative acquis of the Council of Europe

Abstract

The aim of this article is to present and analyze the most important provisions contained in the conventions of the Council of Europe with regard to rights of persons with disabilities. The abundant normative acquis of the Council does not offer a specific convention devoted to this subject, but the issue of protecting the rights of persons with disabilities is governed by provisions of its various other conventions. The stipulations of the European Social Charter and the Revised European Social Charter are of crucial importance in this respect. With this in mind, the authors present the content and interpretation of Article 15 of both Charters and the position of the European Committee of Social Rights on this matter. The authors also point to the most important provisions of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms – in particular with reference to the prohibition of discrimination – and to the relevant case law of the European Court of Human Rights.

Keywords: human rights, international protection of human rights, rights of persons with disabilities, equality, social inclusion, Council of Europe, European Social Charter, European Committee of Social Rights

CYTOWANIE

Gadkowski A., Gadkowski T., *Problematyka równości i inkluzji społecznej osób z niepełnosprawnościami w dorobku normatywnym Rady Europy*, „Acta Iuris Stetinensis” 2022, nr 3 (vol. 39), 37–53, DOI: 10.18276/ais.2022.39-03.